

НОВІ ЗАПИСИ ЛЕГЕНД ПРО БЕРЕСТЕЦЬКУ БИТВУ

В історичній науці Берестецька битва (28 червня – 10 липня 1651 року), як одна з найбільших військових операцій періоду Визвольної боротьби українського народу XVII ст., і досі належно не оцінена. Як відомо, попри нечуваний героїзм і відвагу козацько-селянських загонів, битва завершилася невдачею, хоча більшість козацьких полків спромоглися вийти з оточення, і через два місяці (уже під Білою Церквою) армія Богдана Хмельницького знову становила грізну силу для шляхти. Автор військово-історичної студії про українське військо Б. Хмельницького Юрій Тис-Крохмалюк небезпідставно зазначає, що “... ні Хмельницький, ні старшина, ні те ж козацтво не почувалися переможеними після Берестечка”, і далі додає, що саме з Берестецької битви “... майбутні покоління довшими віками могтимуть черпати для себе цінний досвід і науку”¹.

Тож у загальній концепції народознавства цікавою і корисною є фольклорна інтерпретація героїчних подвигів українських козаків у Берестецькій битві, хоча у цьому плані маємо не вельми багатий запас джерельних матеріалів.

На засіяне козацькими кістками поле Берестецької битви та на легендарні оповіді про цю битву чи не вперше звернув пильну увагу історик і фольклорист Микола Костомаров, який навесні 1845 року відвідав старовинне Берестечко, його околиці. В одному із своїх листів до знайомих він принагідно фіксує народні перекази – про місце героїчної оборони 300 козаків, про два таємничі ставки Великий козак і Малий козак, про закопані козацькі скарби...². Згодом окремі мотиви переказів, пісенно-епічних творів дослідник використовує у фольклористичних дослідженнях, зокрема у праці “Історія козацтва у пам’ятках південноруської народної пісенної творчості” (1880).

Урочистості, пов’язані з фактом спорудження у 1910–1914 роках меморіального комплексу “Козацькі могили”, спричинилися до поживлення епічної традиції, до виникнення і поширення новотворів. Коли у 1911 році до пам’ятних місць Берестечка навідався молодий письменник і журналіст Клим Поліщук, його вразили героїко-трагічні перекази козацьких нащадків. “Отак, коли вийдеш у поле орати, заставиш плуга, то він аж гарчить по кістках, неначе по якому корінню. Не раз аж леміш пощербиться, – оповідали берестецькі селяни. – Трудно орати було”³. Та ставало водночас і відрадно, що нарешті “... козацькі внуки таки схаменулися і йдуть до тієї козацької Голгофи, навіть здалека, віддати своїм рідним мученикам належну пошану”⁴. У публікації “Там, де козаки сплять” авторські дорожні нотатки органічно переплітаються з почутими легендами та переказами (поданими, очевидно, в дещо олітературненій трансформації) – про козацьку переправу через непрохідні болота, про сакральні блукаючі вогники⁵ та ін. Докладніше про специфіку деяких згаданих оповідей ітиме мова далі.

Окремі мотиви легенд використав у своєму нарисі “Шляхом прочан” (1943) Неофіт Кибалюк. Заслугове уваги легендарна оповідь (з мотивом “западання” церкви), перейнята автором від настоятеля монастиря, архімандрита Антонія: “Відділ козаків, припертий до річки, завзято б’ється, але залишилося їх уже мало. На березі церква. Правиться служба Божа. Козаки вскочили туди, і церква на очах противника пішла під землю. У Великодню ніч, коли прикласти вухо до землі, чути дзвони і спів “Христос воскрес!”⁶ Характерно, що мотив “западання” церкви під землю має численні аналоги у народній оповідній традиції слов’ян. Як зазначають деякі дослідники, нерідко він “... осмислюється у відповідності з християнськими уявленнями як прояв божественної сили, доказ святості, невинності або як покарання за гріхи”⁷. Берестецька ж легенда, очевидно, виявляє новітню версію давнього мотиву, відповідно достосовану до конкретного локального середовища.

Впродовж кількох останніх десятиліть у регіоні Берестечка та його околиць нами виявлено і зафіксовано великий цикл народних оповідей, які різною мірою торкаються теми Берестецької битви, вшанування пам’яті полеглих. За тематичними ознаками ці твори (легенди, перекази, спогади) умовно можна поділити на три основні групи: 1) про героїв битви і їх героїчні вчинки; 2) про об’єкти-реалії, із допомогою яких висвітлюються історичні події, окремі епізоди; і 3) про вшанування пам’яті полеглих.

Порівняно добре простежується у фольклорній традиції легендарний образ козака Нечая. Ще М. Костомаров, покликаючись на власноруч зібрані фольклорні матеріали, зазначав, що “... в народних переказах про давнину битва під Берестечком приписується то Нечаєві, то

Хмельницькому, але ім'я Нечая засвоєно більше Хмельницького”⁸.

У географічній номенклатурі околиць Пляшеви дотепер збереглася назва невеличкого озерця Козакова яма. Саме тут, за народними переказами, загинув козак Нечай. Сюжетна версія загибелі його реалізується різними художньо-творчими засобами, але однозначними за ідейним спрямуванням. Згадуваний нами Н. Кибалюк так передає оповідь інформатора про один з епізодів загибелі Нечая: “Козаки, поклавши через непрохідні багна свої списи, лягають на них і перекочуються до твердого ґрунту, останній з них стягає списи. Козак Нечай серед неприступного болота залишився сам, бо всіх перебили, і довго бореться косою від нападу противника”⁹. У дещо іншому контексті маємо сьогочасний запис про загибель Нечая: “Той дуже сміливий козак був у війську Богдана Хмельницького. Коли була тут битва, то два ворожі вояки підпливли і затопили його човна, а тоді замучили його, бо він не хотів живим здаватися: оборонявся довго однією шаблею” (“Іван Нечай”).

Очевидно, що “прилучення” Нечая до Берестецької битви сталося в результаті фольклорного надолужування образу відомого Брацлавського полковника Данила Нечая, який, щоправда, у Берестецькій битві участі не брав, бо загинув 20 лютого 1651 року під Красним (на Поділлі) у боротьбі з польськими загонами М. Калиновського. Тож у живій народній трансформації обидві події – загибель Нечая під Красним і вияв незвичайного героїзму українських козаків, у тому числі невідомого козака під Берестечком, слід гадати, контамінувалися як місце загибелі легендарного Івана Нечая. До речі, у деяких історичних та меморіальних джерелах простежується мотив героїзму “останнього козака”. Про це, приміром, інформують сучасники битви – історики Йоахим Пасторш (“Скіфо-козацька війна”), Йоган Шледер (“Театр Європи”), П’єр Шевальє (“Історія війни козаків проти Польщі”). Останній, зокрема, оповідаючи про перипетії Берестецької битви, про героїчну смерть безіменного козака-героя, пише: “Залишився один, який боровся протягом трьох годин проти всього польського війська; він знайшов на болотяному озерці човна і, прикриваючись його бортом, витримав стрілянину поляків проти нього; витративши увесь свій порох, він потім узяв свою косу, якою відбивав усіх, хто хотів його схопити [...]. Тоді якийсь шляхтич з Цехановщини та якийсь німецький улан [...] кинулись у воду по шию і знову почали бій; козак, хоч і пробитий чотирнадцятьма кулями, зустрів їх ще з великою завзятістю, що дуже здивувало польське військо і навіть його королівську величність, в присутності якого закінчувався цей бій. Король дуже захопився хоробрістю цієї людини і наказав крикнути, що дарує йому життя, коли він здасться; на це останній гордо відповів, що він уже не дбає про те, щоб жити, а лише хоче умерти, як справжній вояк”¹⁰. Ця епічна традиція про козака Нечая виявилась настільки тривкою, що у 1909 році, коли під час розкопок в урочищі Монастирщина селянами було виявлено старовинний довбаний човен, то по навколишніх селах поширилася чутка, що це той самий човен, на якому боронився останній козак¹¹.

У загальноукраїнській фольклорній традиції виразно простежується мотив сварки Б. Хмельницького з Нечаєм. Чи не перший звернув на це увагу М. Костомаров. Вивчаючи реалії Берестецької битви, він у 1845 році у вже згадуваному нами листі зізнавався: “В селі Пляшеві мені розповідав старик, що було у козаків два головних вожді: Хмельницький і Нечай, і вони посварилися між собою під Берестечком і Хмельницький навмисно, щоб досадити Нечаєві, покинув військо...”¹² Михайло Грушевський згодом у своїй “Історії України-Руси”, характеризуючи пісенну епіку XVII ст., також вказує на розходження і конфлікти між Б. Хмельницьким і Нечаєм, високо оцінює популярність останнього: “Нечая треба признати, мабуть, найбільш популярною історичною постаттю в устнім репертуарі”¹³ Ось ця популярність народного героя, овіяна романтикою молодечого завзяття, що підтверджується усім комплексом дотичних фольклорних матеріалів, очевидно, й спричинилася до того, що вже після смерті Брацлавського полковника (Данила Нечая) його ім’я, відповідно трансформоване в народній пам’яті в ім’я Івана Нечая, продовжувало “жити” в епічній творчості, зокрема у піснях і переказах Берестецького циклу.

З подіями Берестецької битви, хоч і спорадично, пов’язане також ім’я Івана Богуна – Вінницького полковника, якому, завдяки рішучості і кмітливості, вдалося вивести з оточення значну частину повстанців. Нами зафіксовано топонімічного характеру переказ “Богунівка” (щоправда, без розгорнутого сюжету, лише з констатацією фольклорного факту) – про сусіднє поселення під таким найменуванням (“там колись давно оддыхав Іван Богун”, “воював з поляками тут, на Берестечці, на Богунівці”).

Споруджений на острові Журавлиха у заплаві річки Пляшівки меморіальний комплекс “Козацькі могили” став духовним епіцентром поклоніння козацькій героїці. Історико-культурна пам’ятка у людській свідомості все більше наповнювалася героїко-епічною сутністю. Інформант оповіді “Те місце, видно, козаки вибрали”, у якій виразно відлунює давня реліктова міфологема, цілком впевнено констатує: “То як ляжем спати, то чути – упрж бразкочить, коні їржуть, козаки говорять...То ми прокидаємося – нема нічого. Нема сну. Значить, нас будять якісь-то люди”. І далі – вже більш окреслена тенденція легенди з новаційною спрямованістю і відповідним “обґрунтуванням” задуму спорудження згаданого козацького меморіалу: “Те місце, видно, козаки вибрали, щоб то про них пам’ятка була”. Як відомо, на цьому місці і була споруджена Георгіївська церква-усипальниця, а з сусіднього села Острова перевезена Михайлівська церква, у якій, за народними переказами, перед битвою молилися козаки Богдана Хмельницького.

Для деяких легенд властивий мотив появи на полях блукаючих вогників. Цю міфологему чи не вперше в регіоні Берестецької битви на початку ХХ ст. зафіксував Клим Поліщук. Очевидно, це пізня ремінісценція давнього мотиву. Зважаючи, що сюжет рідкісний і має посутній стосунок до нашої теми, наведемо нижче з незначними скороченнями текст: “Як ще сюди не ходили люде, то тут часами, в темні осінні ночі, блищали якісь вогники [...]. А от старі люди розказують, що то козаки броду шукають, бо то, бачте, вони випадково тоді загинули, але війни ще не скінчили і зовсім не скорилися [...]. Тільки ось пригадую старі оті козацькі вогники, які самому не раз траплялося бачити в отих полях. Одного разу так бачив не тільки що вогники, а й самих козаків, які блукали над Пляшевою. Було се давненько, літ двадцять тому назад. Якось, пам’ятаю добре, на самісінького Петра я погнав коні пастися сюди, а сам простелив свиту, ліг, лежу собі й на зорі дивлюсь. Спати чогось не хотілося, а лежати було так добре. Лежав я так, та й, думаючи про всяку всячину, пригадав за козаків – кості яких тоді виорювалися плугами і так валялися на полі – чогось аж страшно стало. Повернувся на бік, щоб заснути, та й побачив, що скрізь на полі миготять якісь вогники; безліч їх засвітилося навколо мене, як зірок на небі [...]. Приглядаюся краще і бачу, що ті вогники то з’являються, то згасають. І як тільки який вогник має заснути, то там мигне висока тінь людини”¹⁴.

Оповідь за своїм жанровим і смисловим наповненням належить до легенд-меморатів. Серед сьогочасних записів схожий сюжет виявлено у кількох варіантах. Зокрема, текст переказу “Три вогники на Рудці”, хоч і позбавлений виразної міфологічної підоснови, але зберігає сліди надприродної сили: “Там страшно. Вогонь ходить... І той вогонь то там покажеться, то там. Біжить, біжить і згасне, то знов покажеться і знов згасне”. Сакральність вогню у новозафіксованому варіанті лише інтуїтивно вгадується.

Збереглось небагато переказів про грабіжницькі напади татар на місцеву людність. Ці твори зреалізовані передусім у топонімічних найменуваннях і лише опосередковано в’яжуться з окремими подіями Берестецької битви. Про один з епізодів, коли татарський загін, захопивши в полон місцевих дівчат, улаштував собі через річку греблю з непокірних бранок для втечі з поля битви, розповідає переказ “Дівоча гребелька”: “То як татари були при Хмельницькому, а потім його зрадили, то вони тут вимордували дівчат, замостили ними ту гребельку. То й дотепер так звеця те місце”. Варто додати, що згаданий сюжет за тематико-структурними ознаками має близькі паралелі у переказах, сюжети яких, зокрема, локалізуються з сусіднім Піщанським лісовим урочищем “Шведиха”, але які хронологічно з Берестецькою битвою не співвідносяться¹⁵.

Значний пласт у сьогочасному народному мовленні становлять власне спогади про порівняно недавні події, учасниками чи очевидцями яких були оповідачі. Функція цих спогадів передусім інформативна. Виникнення і побутування таких творів, цілком зрозуміло, генетично в’яжуться з останнім ХХ ст. – з розбудовою і діяльністю меморіального заповідника “Козацькі могили”, із вшануванням пам’яті полеглих. Відомо, що на дев’яту п’ятницю після Великодня, за усталеним народним звичаєм, на Козачині під Берестечком збиралися тисячі прочан, щоб ушанувати пам’ять полеглих у битві. Походи на “Козацькі могили” були масовими, особливо на початку 30-х років, ще до офіційної заборони польсько-шляхетською владою. Безсумнівна документальна основа, ідейно-світоглядна переконаність простежуються у всій фактурі спогадів “Хрест на Нечасвій криниці”, “На поклін – у Пляшеву”, “Як ми ходили на Козачину”.

м. Луцьк

- 1 Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького: Військово-історична студія. - Мюнхен, 1954; Львів, 1994. - С. 153.
- 2 Міяковський В. Костомаров у Рівному // Україна. - 1925. - № 3. - С. 64.
- 3 Поліщук К. Український музей на Козацьких могилах під Берестечком // Рідний Край. - 1911. - № 16-17. - С. 19.
- 4 Там само. - С. 19-20.
- 5 Поліщук К. Там, де козаки сплять // Поліщук К. Тіні минулого: Волинські легенди. - К.: Сяйво, 1919.
- 6 Кибалюк Н. Шляхом прочан // Український голос. - Луцьк. - Ч. 42. - 1943, 16 вересня.
- 7 Соколова В. Типы восточнославянских топонимических преданий // Славянский фольклор. - М.: Наука, 1972. - С. 207.
- 8 Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. - СПб., 1905. - Т. 21, кн. 8. - С. 842.
- 9 Кибалюк Н. Шляхом прочан...
- 10 Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. - К.: Вид-во АН Української РСР, 1960. - С. 133.
- 11 Бухало Г. Круг містечка Берестечка. - Рівне, 1993. - С. 45.
- 12 Міяковський В. Костомаров у Рівному... - С. 64.
- 13 Грушевський М. Історія України-Руси. - К.: Наукова думка, 1996. - Т. ІХ, кн. 1. - С. 188.
- 14 Поліщук К. Там, де козаки сплять... - С. 57.
- 15 Див.: Легенди та перекази. - К.: Наукова думка, 1985. - С. 132.